

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

رساله دوره دکتری رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تطبیقی منهج حدیثی

شیخ حر عاملی و آیت الله بروجردی رحمهما

در کتابهای وسائل الشیعه و جامع احادیث الشیعه

استاد راهنما:

حجه الاسلام و المسلمین استاد محمد علی مهدوی راد

اساتید مشاور:

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید رضا مودب

حجه الاسلام و المسلمین دکتر محمد تقی دیاری

نگارنده:

محمد حسین بهرامی

پاییز ۱۳۸۸

(ب)

صورت جلسه دفاع از رساله

تقدیم به پدر و مادر عزیزم که ایشان را بزرگ‌ترین نعمت خداوند در مسیر زندگی
خود می‌دانم.

منت خدای را که به فضل او توفیق کسب علم در مسیر آشنایی با دانش اهل بیت علیهم السلام برای ما فراهم شد.

با تشکر از استاد عزیز و فرزانه استاد مهدوی راد که در کلاس درس و دوره راهنمایی این رساله همواره از نکات و راهنمایی‌های سودمندشان بهره‌مند بوده‌ام و امیدوارم این ارتباط همواره برقرار باشد.

همچنین از اساتید محترم مشاور حجج اسلام دکتر سید رضا مودب و دکتر محمد تقی دیاری کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده:

جامع نگاری احادیث فقهی با نگارش کتب اربعه آغاز شد. از قرن یازدهم کتاب وسایل الشیعه مرحوم حر عاملی رحمته الله توانست به عنوان مهمترین مرجع روایی فقها جایگزین کتب اربعه شود. در دوره معاصر نیز آیت الله بروجردی رحمته الله با اشاره به کاستی های وسایل، طرح نگارش جامع احادیث شیعه را در انداخت.

در این تحقیق تلاش شده است تا ابعاد مهم نگارش جوامع حدیثی فقهی در این دو کتاب مورد بررسی قرار گیرد. به همین جهت ابتدا این ابعاد به اختصار معرفی شده و سپس اشاره کوتاهی به سیر تاریخی آنها در کتب اربعه و سایر جوامع پیشین شده است. پس از آن به تفصیل به بررسی این ابعاد در کتابهای وسایل الشیعه و جامع احادیث شیعه پرداخته شده است.

اولین مساله مورد بررسی، مصادر این دو کتاب است. کتابهای منبع و مورد استناد در این دو کتاب، جایگاه مصادر اهل سنت در روایات این کتابها، و ذکر فهرستی از آیات الاحکام از مباحث مورد اشاره در این زمینه است.

مساله دوم شیوه تبویب است. ساختار دسته بندی مطالب فقهی در این دو کتاب، عناوین ابواب و ساختار داخلی هر باب در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است. شیوه تعامل با پیچیدگی های ناشی از مختصر سازی در اسناد جوامع پیشین از قبیل اضممار، اشاره، تحویل و تعلیق و روش های جدید به کار گرفته شده در این دو کتاب سومین محور بررسی است.

میزان دقت در نقل متن روایات و اشاره به تفاوت های هر چند جزئی مصادر مختلف نیز چهارمین مساله مورد اشاره در این تحقیق است.

به عنوان پنجمین مساله نیز تقطیع های کتاب وسایل و شیوه تعامل جامع احادیث با این موارد مورد بررسی قرار گرفته است.

موضوع شناسایی روایات متحد و روش شناسی دو کتاب در این باره که برای اولین بار در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته نیز آخرین مساله مورد اشاره در شیوه تدوین این دو کتاب به عنوان دو جامع مهم حدیثی است.

واژگان کلیدی:

وسایل الشیعه، جامع احادیث الشیعه، مصادر حدیثی، تقطیع، روایات متحد

فهرست اجمالی:

۱	طرح تحقیق.....
۷	فصل اول: کلیات.....
۷	۱. شیخ حر عاملی <small>رحمته الله</small>
۱۹	۲. وسایل الشیعه.....
۲۸	۳. آیت الله العظمی بروجردی <small>رحمته الله</small>
۳۸	۴. جامع احادیث الشیعه.....
۴۶	۵. منهج حدیثی.....
۴۹	فصل دوم: مصادر روایی.....
۵۰	۱. فهرست مصادر.....
۶۱	۲. مقایسه عملکرد وسایل و جامع احادیث در نقل از مصادر.....
۶۴	۳. استناد به آیات الاحکام.....
۶۶	۴. نقل از مصادر اهل سنت.....
۶۸	۵. ذکر آدرس منبع.....
۷۳	خلاصه مطالب فصل.....
۷۵	فصل سوم: تبویب و دسته بندی روایات.....
۷۵	۱. وضعیت تبویب کتب حدیثی تا پیش از نگارش وسایل.....
۷۹	۲. شرایع؛ تثبیت عناوین و ترتیب کتابهای فقهی.....
۸۰	۳. وسایل الشیعه؛ تبویب جامع روایات فقهی.....
۹۱	۴. عناوین ابواب در وسایل.....
۱۰۵	۵. ترتیب احادیث در بابهای وسایل.....
۱۰۸	۶. روش استناد به یک روایت در دو باب از وسایل.....
۱۱۱	۷. جامع احادیث الشیعه؛ تکمیل فعالیت وسایل الشیعه.....
۱۱۵	۸. عناوین ابواب در جامع احادیث.....
۱۱۹	۹. ترتیب احادیث در بابهای جامع احادیث.....
۱۲۰	۱۰. استناد به یک روایت در دو باب از جامع احادیث.....
۱۲۱	خلاصه مطالب فصل.....
۱۲۴	فصل چهارم: روش نقل سند.....

۱۲۴	۱. پیچیدگی های موجود در مسیر فهم سند
۱۲۶	۲. پیچیدگی های اسناد در کتب اربعه
۱۳۰	۳. اسناد روایات در کتاب وسایل
۱۵۲	۴. اسناد روایات در کتاب جامع احادیث
۱۷۱	۵. مقایسه بین روش دو کتاب
۱۷۹	خلاصه مطالب فصل
۱۸۱	فصل پنجم: روش نقل متن (دقت در نقل)
۱۸۱	۱. ویژگی های متنی وسایل الشیعه
۱۹۷	۲. ویژگی های متنی جامع احادیث
۲۰۲	خلاصه مطالب فصل
۲۰۴	فصل ششم: تقطیع
۲۰۴	۱. تعریف تقطیع و حکم آن
۲۰۸	۲. تقطیع روایات در وسایل الشیعه
۲۱۷	۳. جامع احادیث و تقطیع روایات
۲۲۵	خلاصه مطالب فصل
۲۲۸	فصل هفتم: اتحاد یا تعدد روایات مشابه
۲۲۹	۱. اتحاد و تعدد روایات
۲۳۷	۲. روایت متحد در وسایل و جامع احادیث
۲۵۳	خلاصه مطالب فصل
۲۵۶	نتیجه گیری و جمع بندی
۲۶۱	پیشنهادات
۲۶۳	ضمائم
۲۷۵	منابع و مأخذ
۲۸۳	فهرست تفصیلی:

طرح تحقیق

بیان موضوع

سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سایر معصومان علیهم السلام یکی از مهمترین منابع دسترسی به احکام اسلامی است. از همین رو عالمان دینی همواره در تلاش بوده‌اند تا در هر دوره‌ای به فراخور نیاز، با بهره‌گیری از بهترین روش‌ها و ابزار، در مسیر حفظ و نقل این مطالب همت گمارند. از جمله این که با تدوین جوامع حدیثی، روایات مربوط به احکام را گردآوری کرده، با شیوه‌ی مناسبی در اختیار سایر علما قرار داده‌اند، تا مسیر کشف احکام الهی را بیش از پیش هموار سازند. جامع نگاری احادیث فقهی در دوره‌های مختلف، متناسب با نیاز عالمان هر دوره در حال تحول و پیشرفت است.

پس از نگارش کتب اربعه در قرن‌های چهارم و پنجم، کتاب وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه نگاشته مرحوم حر عاملی رحمته الله از علمای بزرگ قرن یازدهم هجری از جمله مهمترین نگاشته‌ها در این زمینه است. این کتاب از زمان نگارش تاکنون همواره مورد توجه فقها بوده و مهمترین منبع روایات فقهی به شمار می‌رفته است.

در دوره معاصر نیز با هدایت مرحوم آیت الله بروجردی رحمته الله و با هدف تکمیل فعالیت انجام شده در وسایل الشیعه تلاشی آغاز شد، که بعدها توسط شاگردان ایشان دنبال شده و در نهایت به تدوین کتاب مستقلی با عنوان جامع احادیث الشیعه انجامید.

در این تحقیق برآنیم تا با بررسی کلام مولفان این دو کتاب و مشاهده بخش‌هایی از آن‌ها منهج حدیثی به کار رفته در تدوین آن‌ها را شناخته و با یکدیگر مقایسه کنیم.

موضوعی که توجه به آن ضروری می‌نماید آن است که منهج حدیثی مولفان جوامع حدیثی دارای دو بعد قابل تفکیک می‌باشد. بعد اول مربوط به روش‌های موثر در تدوین یک جامع حدیثی است. به عنوان مثال کیفیت تبویب روایات در جوامع حدیثی مساله‌ای است که تنها در

تدوین جوامع مورد توجه است و درباره عالمانی که اقدام به تالیف جوامع نموده‌اند، مصداق ندارد.

بعد دوم شیوه‌هایی است که این عالمان در تعامل‌های دیگر خود با احادیث از آنها بهره می‌برند. به عنوان مثال دیدگاه علما درباره جبران یا عدم جبران ضعف سند به واسطه شهرت روایت از موضوعاتی است که ارتباطی به تدوین جامع حدیثی ندارد. موضوعاتی که در این تحقیق مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت از دسته اول بوده و دیدگاه‌های عمومی مولفان جوامع حدیثی در این تحقیق خارج از موضوع بحث می‌باشد.

ضرورت تحقیق

جامع نگاری احادیث فقهی فعالیتی است که پایه‌پای فقه و اجتهاد در حرکت بوده و متناسب با پیشرفت، توسعه و تغییراتی که در مباحث فقهی حاصل می‌گردد، این فعالیت نیز تحولاتی را در خود شاهد است.

به تعبیر دیگر می‌توان گفت یکی از مولفه‌های موثر در پویایی فقه، پویایی در تدوین جوامعی است که از مهمترین ارکان پژوهش‌های فقهی به شمار می‌رود.

یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین مقدمات تدوین جوامع حدیثی نو و متناسب با شرایط جدید، آن است که جوامع پیشین، و نقاط قوت و ضعف آنها به خوبی شناخته شود، تا بتوان طرح مناسبی برای کارهای بعدی تهیه و اجرا نمود.

با توجه به آنچه از اهمیت شناخت جوامع فقهی حدیثی بیان شد، در این تحقیق تلاش شده تا دو نمونه از مهمترین این جوامع انتخاب شده و نسبت به شناسایی منهج حدیثی به کار رفته در تدوین آن دو اقدام شود.

وسایل الشیعه یکی از مهمترین این جوامع است. چرا که از زمان تدوین در قرن یازدهم هجری تاکنون مهمترین مرجع فقها در پژوهش‌های فقهی است.

جامع احادیث نیز به سه دلیل اهمیت ویژه‌ای در میان این جوامع دارد.

اولاً آیت الله بروجردی رحمته‌الله که طراح اصلی تدوین این کتاب بوده و بر تدوین بخش‌هایی از آن نظارت نموده است، دارای جایگاه رفیعی در مباحث فقهی، حدیثی و رجالی است و دیدگاه‌های ایشان مشتمل بر نوآوری‌های جالبی است.

ثانیاً این کتاب در دوره معاصر نگاشته شده و تلاش شده تا نیازهای فقهای روز در تدوین آن در نظر گرفته شود.

ثالثاً این کتاب ناظر به کتاب وسایل الشیعه تدوین شده، و جبران کاستی‌های موجود در وسایل الشیعه از مهمترین انگیزه‌های تدوین این کتاب به شمار می‌رود. بدین ترتیب این تحقیق گامی ضروری در مسیر شناخت جوامع حدیثی فقهی پیشین است، و با برداشتن گام‌های بعدی و رسیدن به این هدف، مسیر تدوین جوامع جدید و متناسب با نیازهای امروز بیش از پیش فراهم شده زمینه پویایی بیشتر مباحث فقهی فراهم خواهد آمد.

روش تحقیق

روش انجام این تحقیق کتابخانه‌ای بوده و با توجه به موضوع تحقیق، بررسی‌های موردی نیز از طریق مطالعه و بررسی کتابخانه‌ای حاصل می‌گردد. در این تحقیق پس از معرفی مولفه‌های اساسی مورد نظر در منهج حدیثی، هر یک از مولفه‌های مهم در قالب یک فصل مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. وسایل و جامع احادیث میراث‌دار و تکمیل‌کننده فعالیت‌های پیشینیان خود می‌باشند، و در این میان کتب اربعه مهمترین جوامع حدیثی پیش از وسایل و جامع احادیث به شمار می‌روند که بیشترین تاثیر را نیز در تدوین این کتب داشته‌اند. از همین رو در هر فصل، پس از ارائه‌ی توضیحاتی در رابطه با موضوع، ابتدا موضوع بحث در جوامع پیشین و به صورت ویژه در کتب اربعه مورد بررسی قرار می‌گیرد. آن‌گاه تلاش می‌شود تا با بهره‌گیری از نکاتی که مولفان وسایل الشیعه و جامع احادیث شیعه در مورد نحوه تدوین کتاب خود بیان نموده‌اند، شیوه برخورد این دو کتاب با موضوع هر فصل بررسی شود. در ادامه نمونه‌ها و آمارهای مربوط به موضوع به صورت عینی مورد بررسی قرار گرفته است، تا اولاً میزان پابندی به شیوه طرح شده توسط مولفان سنجیده شود، و ثانیاً ویژگی‌های احتمالی که توسط مولفان مورد اشاره قرار نگرفته، شناخته شود. پایان بخش هر فصل نیز مقایسه بین روش به کار رفته در این دو کتاب و بررسی میزان کارآمدی هر یک از دو روش در تحقق اهداف مولفان است. نکته بعدی آن است که با توجه به حجم بالای مطالب دو کتاب امکان بررسی تمامی موارد مرتبط با هر موضوع در این دو کتاب فراهم نبوده و معمولاً برای هر یک از فصول بخش یا بخش‌هایی از دو کتاب به صورت اتفاقی انتخاب و مورد بررسی قرار گرفته است. در همین راستا تلاش شده است تا در هر بحث حجم قابل توجهی از دو کتاب مورد بررسی قرار گیرد

تا بتوان نتایج حاصله را به کل کتاب تعمیم داد. علی‌رغم این مساله احتمال این‌که در سایر بخش‌ها عملکرد نویسندگان متفاوت باشد، هرچند بسیار ضعیف است، ولی منتفی نیست.

پیشینه تحقیق

پژوهش در باب شناخت و ارزیابی منهج حدیثی مولفان جوامع حدیثی فقهی، موضوعی است که همانند بسیاری از موضوعات مهم در حدیث‌پژوهی، به صورت مستقل و با این عنوان مورد بررسی قرار نگرفته است.

تنها در موارد معدودی مصادر و جوامع حدیثی به عنوان یک کتاب مورد بررسی قرار گرفته‌اند که در برخی از این موارد بررسی شیوه‌های تدوین این جوامع، بخش‌هایی از این بررسی‌ها را تشکیل می‌دهد.

طبق بررسی به عمل آمده این بررسی‌ها در مورد کتاب وسایل در قالب سه پایان‌نامه صورت پذیرفته است که عبارتند از:

منهج حدیث شیخ حر^رب^ه در وسایل الشیعه^۱

المنهج الحدیثی للحر العاملی فی کتابه الوسائل^۲

پژوهشی در روش شناسی حدیثی وسایل الشیعه^۳

ولی متأسفانه در رابطه با کتاب جامع احادیث شیعه نمونه‌ی قابل‌ذکری از این پژوهش‌ها یافت نشد.

علی‌رغم آنچه گفته شد، اشاره به این نکته لازم است که جای پژوهش در زمینه شناخت مسائل موثر در جامع‌نگاری احادیث و به ویژه احادیث فقهی همچنان در فعالیت‌های حدیثی خالی است. ضمن این‌که روش شناسی عمیق و جزئی‌مصادر و جوامع حدیثی نیز از دیگر خلأهای پژوهش در زمینه علوم حدیث به شمار می‌رود. این مساله به ویژه در کتابهایی

۱ رحمانی تیرکلائی، حسین، منهج حدیثی شیخ حر^رب^ه در وسایل الشیعه (پایان‌نامه)، استاد راهنما دکتر غلامحسین اعرابی، دانشگاه قم، ۱۳۸۴ ه. ش.

۲ العباسی، صاحب‌جواد مطرود، الحر العاملی و منهجه فی کتاب الوسائل (پایان‌نامه)، استاد راهنما دکتر حسن عیسی حکیم، دانشگاه کوفه، ۱۴۱۰ ه. ق.

۳ دهینی، محمد عباس، پژوهشی در روش شناسی حدیثی وسایل الشیعه (پایان‌نامه)، استاد راهنما حجه الاسلام و المسلمین محمد علی مهدوی راد، دانشکده اصول دین، ۱۳۸۵ ه. ش.

همچون کتب اربعه و وسایل الشیعه که همواره در زمره مهمترین و پر مراجعه ترین مصادر روایی به شمار می‌روند از اهمیت بیشتری برخوردار است.

انجام این دسته از مطالعات روش‌شناختی می‌تواند اولاً نگرش فقها به این کتب را تغییر داده و با توجه به ویژگی‌های هر کتاب، موجب پدید آمدن نگاه عمیق‌تری نسبت به این مصادر شود.

ثانیاً زمینه را برای تدوین کتاب جامعی متناسب با پیشرفت‌های روز در علوم حدیث و نیازهای جدید فقها فراهم می‌سازد.

سوال های اصلی و فرعی

سوال اصلی:

- منهج حدیثی شیخ حر عاملی رحمته الله و آیت الله بروجردی رحمته الله در تدوین کتاب‌های وسایل الشیعه و جامع احادیث شیعه چیست و چه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد.

سوال‌های فرعی:

- مولفه‌های اساسی در منهج حدیثی موثر در جامع نگاری احادیث فقهی کدام است؟
- سیر تحول هر یک از مولفه‌های فوق در جوامع مقدم بر وسایل الشیعه چگونه است؟
- ویژگی‌های منهج حدیثی حر عاملی رحمته الله در تدوین کتاب وسایل الشیعه کدام است؟
- ویژگی‌های منهج حدیثی آیت الله بروجردی رحمته الله در طراحی جامع احادیث الشیعه کدام است؟

- چه نسبتی بین دیدگاه‌های آیت الله بروجردی رحمته الله و کتاب جامع احادیث الشیعه وجود دارد؟

- منهج حدیثی به کار رفته در دو کتاب وسایل الشیعه و جامع احادیث الشیعه چه نقاط اشتراک، مزایا و یا کاستی‌هایی نسبت به یکدیگر دارند؟

فرضیه‌ها

جامع نگاری احادیث فقهی دارای مولفه‌هایی از قبیل مصادر، شیوه تبویب، شیوه نقل سند و متن، تقطیع، تکرار و مانند آن است. این مولفه‌ها در ادوار مختلف مورد توجه نگارندگان جوامع حدیثی فقهی بوده و به مرور توسعه و بهبود یافته‌اند.

وسایل الشیعه و جامع احادیث شیعه به عنوان دو جامع مهم احادیث فقهی هر یک در تعدادی از این مولفه‌ها مزایا و برتری‌هایی نسبت به دیگری دارند. جامع احادیث شیعه به دلیل تاخر در نگارش وضعیت نسبتاً بهتری نسبت به وسایل الشیعه دارد ولی این برتری به میزانی نبوده که این کتاب بتواند جایگزین کتاب وسایل الشیعه شود.

فصل اول: کلیات

در این فصل به صورت اجمالی با شخصیت علمی نگارندگان کتاب‌های وسایل و جامع احادیث آشنا خواهیم شد. همچنین آشنایی اجمالی با این دو کتاب، انگیزه تدوین آن‌ها و فعالیت‌های صورت گرفته در رابطه با این کتاب‌ها موضوع بعدی مطرح در فصل حاضر خواهد بود. نکته‌ی پایان بخش این فصل نیز آشنایی با مفهوم و مقصود از منهج حدیثی است.

۱. شیخ حر عاملی رحمته الله علیه

۱.۱. زندگی‌نامه

محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری رحمته الله علیه از علمای قرن یازدهم هجری در شب جمعه هشتم رجب سال ۱۰۳۳ ه.ق. در روستای مشغره از روستاهای منطقه جبل عامل دیده به جهان گشود. وی در همان روستا در نزد پدر و تعدادی از خویشان خویش آغاز به تحصیل نمود. همچنین برخی از مراحل علمی خویش را در روستای جبع در نزد عموی خود و تعداد دیگری از علما، از جمله یکی از نوادگان شهید ثانی پشت سر گذاشت. ایشان مدت چهل سال در دیار خود ماند. در این مدت دوبار در سالهای ۱۰۵۷ و ۱۰۶۲ ه.ق. به حج مشرف شد. آن‌گاه به عراق رفته و به زیارت حرم‌های ائمه علیهم‌السلام نائل گردید. سپس در سال ۱۰۷۳ ه.ق. به خراسان سفر کرد و توفیق زیارت امام رضا علیه‌السلام را یافت. و باقی عمر شریف خویش را در جوار مرقد آن امام سپری نمود. وی در زمان سکونت در مشهد اقدام به تدریس در این شهر نمود. کلاس درس وی همواره مملو از علمای بزرگ بود. همچنین ایشان به مقام شیخ الاسلامی رسید ولی پیشنهاد مقام قضاوت را نپذیرفت.

در این مدت دوبار دیگر در سالهای ۱۰۸۷ و ۱۰۸۸ ه.ق. به حج مشرف شد. در سفر دوم شیعیان در مکه به بهانه‌ی اتهام ناروایی مبنی بر بی احترامی به مسجدالحرام مورد تعرض و کشتار قرار گرفتند. در این میان حر عاملی علیه السلام به کمک یکی از بزرگان مکه مخفیانه به یمن رفته و از آنجا مجدداً به ایران بازگشت.

در مسیر حج به اصفهان رفت و در دیدار با علامه مجلسی علیه السلام هردو به یکدیگر اجازه روایت دادند. ایشان در نقل این اجازه آورده است: "همچنین روایت میکنیم از المولی الأجل الأکمل الورع المدقق مولانا محمد باقر بن الأفضل الأکمل مولانا محمد تقی المجلسی آیده الله تعالی و او آخرین کسی است که به او اجازه دادم و او به من اجازه داد از جانب پدرش و شیخ حسن علی تستری و میرزا رفع الدین محمد نائینی و شریف الدین محمد رویدشتی؛ همه ایشان از جانب اجل اکمل بهاء الدین محمد عاملی ..."^۱

ایشان در بیست و یکم رمضان سال ۱۱۰۴ هجری قمری در سن هفتاد و یک سالگی در شهر مقدس مشهد دیده از جهان فرویست و در یکی از صحن‌های مطهر رضوی به خاک سپرده شد. مقبره ایشان هم اکنون در صحن انقلاب اسلامی قرار دارد.^۲

۲.۱. اساتید و شاگردان

حر عاملی علیه السلام در مدت سکونت خود در روستای مشغره در نزد افرادی به تحصیل پرداخت که بنابر نقل ایشان در امل الامل عبارتند از:

- حسن بن علی بن محمد حر عاملی (پدر)
- محمد بن علی بن محمد حر عاملی (عمو)
- شیخ عبدالسلام بن محمد حر (جد مادری)
- شیخ علی بن محمود (دایی پدر)

و دیگرانی که نامی از ایشان نبرده است. همچنین ایشان از میان اساتید خود در روستای جبع از افراد ذیل نام برده است:

۱ حر عاملی، محمد بن حسن؛ تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه؛ قم: موسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق، جلد ۳۰، صفحه ۱۷۳.

۲ حر عاملی، محمد بن حسن؛ امل الامل؛ نجف: مکتبه الاندلس، ۱۳۸۵ق، جلد ۱، صفحه ۱۴۱. (زندگی‌نامه‌ی خودنوشت حر عاملی علیه السلام)

امین، سید محسن؛ اعیان الشیعه؛ بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۶ق، جلد ۹، صفحه ۱۶۷.
سبحانی تبریزی، جعفر؛ موسوعه طبقات الفقهاء؛ بیروت: دار الاضواء، ۱۴۲۰ق، جلد ۱۲، صفحه ۲۶۸.

- شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین (نواده‌ی شهید ثانی)

- و شیخ حسین الظهیری

بررسی فهرست اجازات حر عاملی علیه السلام در فایده‌ی پنجم از جلد پایانی کتاب وسایل حکایت از آن دارد که ایشان در فهرست بالا همه اساتید مهم خود را مورد اشاره قرار داده و کسی را از قلم نیانداخته است. طبقه نهایی همه اجازات ایشان در فهرست بالا موجود است. از این میان علامه مجلسی علیه السلام تنها کسی است که به ایشان اجازه روایت داده ولی در فهرست فوق از وی نامی برده نشده است. همانگونه که گذشت در یکی از سفرهای حج و در مسیر اصفهان علامه مجلسی و حر عاملی علیه السلام با یکدیگر ملاقات نموده و اقدام به تبادل اجازه روایت نمودند.

شاگردانی که برای ایشان نام برده شده‌اند عبارتند از:

- دو فرزند ایشان با نامهای محمد رضا و حسن

- محمد فاضل بن محمد مهدی المشهدی

- السید محمد بن محمد باقر الحسینی المختاری النائینی

- محمد تقی بن عبد الوهاب الأسترآبادی المشهدی

- السید محمد بن محمد بدیع الرضوی المشهدی

- محمد صالح بن محمد باقر القزوینی الروغنی

- السید محمد بن علی بن محیی الدین الموسوی العاملی

- محسن بن محمد طاهر القزوینی الطالقانی

- محمود بن علی المیمندی

- السید نور الدین بن نعمة الله الجزائری

- محمود بن عبد السلام المعنی البحرانی

- إبراهيم بن جعفر بن عبد الصمد بن الحسين الكرکی ثم الفراهی الخراسانی

- محمد جعفر بن محمد طاهر^۱

۳.۱. آثار

آثار حر عاملی علیه السلام از تنوع و تعدد فراوانی برخوردار بوده و نشان از جایگاه والای علمی این شخصیت بزرگ دارد. هرچند در موسوعه طبقات فقها تعداد آثار ایشان قریب به شصت اثر ذکر شده، ولی کامل ترین فهرست در کتاب امل الامل توسط خود ایشان بیان گردیده که

۱ سبحانی تبریزی، جعفر؛ موسوعه طبقات الفقهاء؛ جلد ۱۲، صفحه ۲۶۸

- مشمول بر ۲۴ عنوان است. در سایر منابعی که به ذکر فهرست آثار ایشان پرداخته‌اند عنوان جدیدی به این فهرست افزوده نشده است. تنها از برخی از رسائل و منظومه‌های ایشان در سایر کتب به عنوان کتاب یا رساله مستقل نام برده شده است. فهرست این کتب عبارتند از:
۱. الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیه؛ این کتاب که اولین کتاب تدوین شده با موضوع جمع آوری احادیث قدسی است، اولین نگاشته حر عاملی علیه السلام نیز به شمار می‌رود
 ۲. الصحیفة الثانية من أدعية علي بن الحسين علیهما السلام الخارجة عن الصحیفة الكاملة؛
 ۳. کتاب تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة؛ ایشان در معرفی این کتاب آورده است: "در شش جلد کلیه احادیث احکام موجود در کتب اربعه و سایر کتب مورد اعتماد، که تعدادشان بیش از هفتاد کتاب است، را در خود جای داده است. ذکر اسانید و اسامی کتب، ترتیب نیکو، ذکر وجوه جمع به صورت مختصر، و اختصاص یک باب مستقل به هر مساله از دیگر ویژگی‌های این کتاب است.
 ۴. کتاب هدایة الأمة إلی أحكام الأئمة علیهم السلام؛ در سه جلد کوچک که منتخب از کتاب وسایل است. در این کتاب اسانید و روایات تکراری حذف شده و مطالب در دسته‌بندی-های دوازده‌گانه ارائه شده است.
 ۵. کتاب فهرست وسائل الشیعة (من لا یحضره الامام)؛ که مشتمل بر عناوین ابواب و تعداد احادیث هر باب و مضمون احادیث کتاب وسایل است. ایشان به دلیل ذکر فتاوی ائمه علیهم السلام در این کتاب آن‌را من لا یحضره الامام نامیده‌اند.
 ۶. کتاب الفوائد الطوسیة؛ این کتاب مشتمل بر صد فایده در موضوعات متنوع می‌باشد.
 ۷. کتاب إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات؛ این کتاب مشتمل بر بیش از بیست هزار حدیث با حدود هفتاد هزار سند می‌باشد که از کتب مختلف خاصه و عامه گردآوری شده است. ترتیب نیکو، پرهیز از تکرار و تصریح به اسامی کتب، از ویژگی‌های این کتاب است. در این کتاب از صد و چهل و دو کتاب خاصه و بیست و چهار کتاب عامه به صورت مستقیم و از پنجاه کتاب خاصه و از دویست و بیست و سه کتاب عامه نیز با واسطه نقل حدیث شده است.

۸. کتاب أمل الآمل في علماء جبل عامل؛ که در آن اسامی علمای متاخر و معاصر حر عاملی رحمته الله فهرست و معرفی شده است.
۹. رسالة الإيقاظ من الهجعة بالبرهان علي الرجعة؛ در این رساله که در دوازده باب به رشته تحریر درآمده است، ششصد حدیث و چهل و دو آیه از قرآن به همراه سخنان متقدمین و متاخرین و پاسخ به شبهات در موضوع رجعت ذکر شده است.
۱۰. رسالة في الرد علي الصوفية؛ که مشتمل بر دوازده باب و دوازده فصل و هزار حدیث در رد بر صوفیه می باشد.
۱۱. رسالة في خلق الكافر و ما يناسبه؛
۱۲. رسالة كشف التعمية في حكم التسمية؛ در باب حکم تسمیه حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه
۱۳. رسالة الجمعة؛ این رساله در پاسخ کسانی که ادله‌ی شهید ثانی رحمته الله در رسالة الجمعة ایشان را رد نموده‌اند، نگاشته شده است.
۱۴. رسالة نزهة الأسماع في حكم الإجماع؛
۱۵. رسالة تواتر القرآن؛
۱۶. رسالة الرجال؛
۱۷. رسالة أحوال الصحابة؛
۱۸. رسالة في تترية المعصوم عن السهو و النسيان؛
۱۹. رسالة بداية الهداية؛ که در آن واجبات و محرمات مورد تصریح در کل فقه در نهایت اختصار گردآوری شده است. در این کتاب از هزار و پانصد و سی و پنج واجب، و هزار و چهارصد و چهل و هشت حرام نام برده شده است.
۲۰. کتاب الفصول المهمة في أصول الأئمة عليهم السلام؛ در این کتاب قواعد کلی ذکر شده در اصول دین، اصول فقه، فروع فقه، طب و موضوعات متفرقه گردآوری شده است.
۲۱. کتاب العربية العلوية و اللغة المروية؛
۲۲. اجازات متعدد طولانی یا مختصر معاصرین؛